

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО

РЕЦЕНЗИЯ

*От: Проф. д-р Свободка Генчева Класова
Университет за национално и световно стопанство
Научна специалност: Маркетинг (Ценова политика)*

*Относно: дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен **„доктор“**
по професионално направление 3.8. Икономика, научна специалност Маркетинг
в УНСС*

Основание за представяне на рецензията е участието ми в състава на научното жури по защита на дисертационния труд съгласно Заповед № 3994/18.12.2025 на Зам. Ректора на УНСС.

Автор на дисертационния труд: *Венелина Красиминова Атанасова*
Тема на дисертационния труд: *Потреблението по личните бюджети на гражданите*
Научен ръководител: *Проф. д-р Татяна Нецева-Порчева*

1. Информация за дисертанта

Венелина Красиминова Атанасова се е обучавала по докторска програма към катедра „Маркетинг и стратегическо планиране“, факултет „Управление и администрация“ на УНСС по научна специалност „Маркетинг“.

Обучението е субсидирано от държавата и е осъществено в редовна форма през периода 7.04.2020 г. – 7.04.2023 г., (Заповед № 941/27.04.2020 г. на ректора на УНСС), след което докторантурата е трансформирана в задочна форма (Заповед № 1002/10.04.2024 г.).

Венелина Атанасова завършва професионална гимназия по икономика и мениджмънт, специалност „Банково дело“, гр. Кюстендил. В УНСС последователно получава ОКС „Бакалавър“ (2018 г.) и ОКС „Магистър“ (2019 г.) по специалност „Маркетинг“. Венелина Атанасова владее добре английски език. Техническата ѝ компетентност се отнася до работа с текстообработващи и изчислителни програми с MS Office (Word, Excel, Power Point).

Маркетингът и финансите са две взаимосвързани функции в бизнескомпаниите. Затова съчетаването на маркетингови с финансови знания от докторанта се оказва особено полезно при разработването на дисертационния труд.

Индивидуалният план е изпълнен изцяло от докторанта. Успешно са положени всички изпити. Изпълнени са и минималните национални изисквания по чл. 2Б, ал. 2 и 3 от ЗРАСРБ за придобиване на образователна и научна степен „доктор“.

2. Обща характеристика на представения дисертационен труд

В структурно отношение дисертационният труд е оформен в класически формат – увод, три глави, заключение, насоки за бъдещи изследвания, библиография, приложения – в общ обем от 212 страници. От тях: основен текст – 171 страници; библиография – 18 страници и 12 приложения извън текста – 20 страници. Онагледяването на данните е с помощта на 30 таблици, 7 фигури и 72 графики.

Актуалност на темата

Потреблението по личните бюджети на гражданите е потребление на продукти за крайно потребление в демографската система. По логиката на системния подход то провокира потреблението на продукти, нужни за производството вътре в икономическата система. Като рефлектира косвено върху бизнеса, заетостта и икономическия растеж, потреблението е ключов двигател на икономиката. То до голяма степен зависи от личните бюджети на гражданите. Съвременната силно турболентна среда, в която функционира бизнесът (икономически кризи, политическа нестабилност, сериозни пазарни флукутации, дигитализация, екологични и други проблеми), трайно променя отношението на хората към личните бюджети, което се отразява върху модела на потребление. А този модел до голяма степен се влияе от маркетинговите инструменти. Все по осезателна е ролята на маркетинга за въздействие върху потреблението и перманентното му адаптиране към променящите се лични бюджети на хората.

Темата на дисертационния труд е **актуална**, защото засяга пряко жизнения стандарт, а в по-широк план качеството на живот на хората. Тя е **значима**, тъй като потреблението по личните бюджети на гражданите влияе върху икономиката като цяло и е изследвано според промените на хората в съвременното общество към него.

Научните изследвания в световната и българската икономическа литература в областта на потреблението са значителни. Но проучванията, които поставят акцент върху потреблението в контекста на връзката му с личните бюджети на гражданите, са още в начална фаза. Безспорно е, че всеки опит да се допълнят и разширят познанията в тази област, е полезен.

Следователно темата на дисертацията е по актуален, недостатъчно изследван и ясно формулиран икономически, в частност маркетингов проблем, който има важно практическо значение.

Целта на дисертационния труд е да се анализира и оцени потреблението по личните бюджети на българските граждани за периода 2000 г.-2020 г. За реализиране на поставената цел са очертани в логическа последователност шест **изследователски задачи**. В съответствие с възприетите цел и задачи дисертантът определя **обекта и предмета** на изследването.

Формулировката на цел, задачи, обект и предмет на разработката е в съответствие с характеристиката на изследвания проблем.

Тезата, която издига Венелина Атанасова гласи, че потреблението по личните бюджети на българските граждани в началото на XXI в. разкрива ниско качество на живот.

Според мен потреблението е важен, но не единствен показател за качеството на живот. То дава ясна представа за материалното благосъстояние, но не обхваща всички аспекти на човешкото благополучие. Във формулировката на тезата може да се маркира, че не само потреблението по личните бюджети на гражданите, но и други фактори, по

които се съди за качеството на живот, предопределят ниското му равнище. Още повече, че в практическата част на дисертацията, някои от тези фактори са обект на анализ.

Възприетите **ограничения** при провеждането на изследването го фокусират в определени параметри. Те индикират насоките, в които могат да се развият по-нататъшни проучвания в изследваната област.

При разработването на дисертационния труд докторантът е ползвал българска и чуждоезична литература от 118 заглавия на книги, монографии, статии, доклади и отчети, както и 77 информационни източници (предимно Интернет).

От изложението на разработката проличава добрата литературна осведоменост на автора по проблематиката, разглеждана в дисертационния труд .

3. Оценка на получените научни и научно-приложни резултати

За да се открият основните научно-приложни резултати, се прави кратък преглед на съдържанието на дисертационния труд.

В **увода** се съдържат основните реквизити, които са задължителни при оформянето на дисертационния труд. Те са: актуалност и значимост на темата, обект, предмет, изследователска теза, степен на разработване на проблема, възприети рамки и източници на анализирани данни.

Първа глава е теоретична и представлява концептуална рамка на практическия анализ. Посветена е на основния понятиен апарат, коренспондиращ с категориите потребление и личен доход. Като анализира голям брой литературни източници, авторът се придържа към схващането за разграничаването на нуждата от потребността. С помощта на пирамидата на Ейбрахам Маслоу за иерархията на нуждите авторът установява основните нужди, които човек трябва и/или се опитва да задоволява. Те са в основата на потреблението и могат да бъдат задоволени от веществен продукт, докато друга част биха се задоволили от нематериален продукт. Върху степенуването на нуждите по Маслоу е структуриран направеният анализ в трета глава.

Потребностите на гражданите произтичат от техните нужди и са обект на потреблението по личните им бюджети. За да подчертае ролята на потреблението като двигател на икономическото развитие, докторантът разглежда връзката „потребление – производство“. Акцентира и върху значението на маркетинга като обединяващо звено, улесняващо процеса на потребление и взаимоотношенията между крайния потребител и производителя (т. 1 от първа глава).

В т. 2 от първа глава авторът на дисертационния труд се спира върху същността и класификацията на потреблението по личните бюджети. Подробно анализира трите елемента на личния доход - разходи, доходи и спестявания. И стига до извода, че личният доход е съвкупност от потребителските разходи за лични потребности на потребителя, спестяванията, които той отделя от разполагаемия си доход с цел бъдещи потребления и задълженията (предимно данъчни), които има към настоящия момент на изплащане. Извежда аргументи в полза на разходите за потребление като най-подходящ индикатор за измерване на бедността.

Венелина Атанасова разглежда факторите, които влияят върху потреблението, като подчертава значението на скритите за съзнанието на потребителя средства, с които борави маркетингът. Подчертава все по-масовото прилагане на невромаркетинга в тази посока. Като третира въпроса за личното потребление от маркетингова гледна точка, тя

характеризира неговата същност и обуславящите го фактори от позициите на еволюционната трансформация, която потреблението претърпява във времето. Основните фактори с най-силно влияние върху потреблението на гражданите са вътрешноличностните фактори, елементите на микромаркетинговата среда и макромаркетинговата среда. С добавянето на вътрешноличностните фактори към факторите на микро и макросредата изследването на потребителското поведение се представя в по-дълбок и завършен план.

За да предложи класификация на потреблението, авторът изхожда от връзката „нужда - доход - потребление“, която според него е стойностно измерима.

В т. 3 от първа глава е отделено внимание на жизнения стандарт, погледнат от ракурса на потреблението по личните бюджети на гражданите. Като обобщение на срещаните в литературата определения за същността на понятието жизнен стандарт, се оформя мнението за адресирането му към задоволяване на фундаментални потребности (т.е. потреблението по личните бюджети на гражданите, свързано с продукти на материалното производство). Двата основни показателя, чрез които се измерва жизнения стандарт, са БВП на човек от населението и равнище на доходи.

По широкото понятие качество на живот обаче е резултат от сложна система, която характеризира интензивното (качественото) изменение в развитие на потреблението – начин на хранене, стил на обличане, спортуване и т.н. При високо развито равнище на производителните сили и задоволени фундаментални (основни) потребности, интензивното развитие на потреблението и устойчивото потребление минават на преден план. Авторът се придържа към модела на поничката (Кейт Рауърт, 2022), който добавя към фундаменталните потребности основните социални нужди на хората и съществуващия екологичен таван.

Поради многоаспектния характер на качеството на живот е трудно то да бъде измерено. За целта освен потреблението по личните доходи на гражданите се отчитат и други показатели, отразяващи материалните и финансовите условия на живот; социални и политически аспекти, както и индекси – индекс на човешкото развитие (ИЧР); индекс на човешкия капитал; индекс на просперитет; индекс на икономическата свобода и други.

В края на главата Венелина Атанасова систематизира в табличен вид използваните за целите на дисертацията теоретични разработки и техните автори. Формулира и изводи, върху които стъпва при реализирането на практическото изследване.

Научно-приложните резултати в първа глава са от теоретичен характер и могат да бъдат систематизирани така:

- *Обогатяване на теоретичните постановки, касаещи потреблението по личните бюджети на гражданите.*
- *Изясняване на терминологията, свързана с изследвания проблем и връзката между отделните термини от позициите на потреблението по личните бюджети на гражданите. Примерно връзките: „потребление - разполагам доход“; „нужди - потребности - производство - потребление - маркетинг“; „потребление - жизнен стандарт“ и други.*
- *Обобщение на теоретичните виждания в специализираната литература по направленията на изследвания проблем.*

Във **втора глава** е представена методология на изследването. Въз основа на формулираните в дисертационния труд цел, задачи и предмет се очертават кръга от въпроси, които са обект на проучване. Подходите, които са използвани в изследването, са

индуктивен и системен, а информацията е предимно от вторични данни. Авторът прави обзор върху методологиите на събиране и обработване на данни от Националния статистически институт, Световната банка, Международния валутен фонд, доклади на ООН, като откроява техните предимства и ограничения. Предлага адаптирана методология на Националния статистически институт, като изхожда от презумпцията за обществената достъпност на публикуваните от тази институция данни. И тя е: методология и организация на изучаване на бюджетите на домакинствата; методологични бележки за изчисляване на средните цени и купени количества основни стоки от домакинствата и покупателна способност; хармонизиран индекс на потребителските цени (ХИПЦ).

Показателите, които са обект на анализ, са показатели, свързани с доходите; количественото и качествено оценяване на потреблението на хранителни и нехранителни продукти; услугите; околната среда; жизнения стандарт.

Индексният метод и структурният анализ са основните статистически методи, приложени в разработката. Индексният метод включва показателите динамичен индекс на обем и средногодишен темп. Структурният анализ на бюджета на домакинствата се разделя на общи разходи на домакинствата по групи разходи (потребление на основните хранителни и нехранителни продукти) и общ доход на домакинствата по източници на доходи.

Методологията на изследване е подчинена на ключовите въпроси, дефинирани в теоретичната част и е добра основа за успешното провеждане на практическия анализ.

Научно-приложен резултат във втора глава е предложеният методически инструментариум за събиране и обработка на статистическите данни, както и методологията за изследване на потреблението по личните бюджети на гражданите.

Трета глава е силната страна на дисертацията. В нея е направен подробен анализ на потреблението по личните бюджети на гражданите за периода 2000-2020 г. Анализът обхваща потреблението на четири основни групи стоки и услуги. Изводите от анализа са обвързани с жизнения стандарт на населението, който също е обект на изследване.

Следвайки систематизираните в първа глава изводи, авторът анализира потреблението на база общи разходи на домакинството и относително най-голямата част от тях – потребителските общи разходи. Изчислява темповете на растеж на потреблението по личните бюджети на гражданите общо за целия анализиран период (2000-2020 г.), който разделя на подпериоди. Разкрива основните потребности, за които българинът изразходва бюджета си. А те са: храна; жилище, вода, електроенергия и горива; свободно време, културен отдих и образование; разнообразни стоки и услуги; облекло и обувки; жилищно обзавеждане и поддържане на дома.

Специално внимание заслужава усилието на докторанта да изследва продуктовата структура на потреблението на гражданите, която най-добре отразява жизнения му стандарт. Резултатите показват ясно, както интензивен (качествените изменения), така и екстензивен (количествените изменения) растеж в областта на потреблението по личните бюджети на гражданите.

Продуктовата структура е анализирана детайлно въз основа на потреблението, производството и маркетинга, което е в пълно съответствие със застъпената в теоретичната част логика. При избора на основните групи хранителни стоки, които се изследват, се изхожда от основните хранителни потребности, образуващи оптимален модел за правилно хранене, оказващ силно влияние върху здравословния начин на живот.

Интерес представляват обобщените и предложени от автора допустими норми на консумация на избраните хранителни продукти. Сравнението на действителното потребление с тези норми дава по-ясна и точна оценка на потреблението.

За всяка група стоки и услуги е показано въздействието на потреблението върху състоянието и проблемните моменти в производството. Направени са препоръки за по-нататъшното развитие на производството в контекста на зависимостта му от потреблението. Освен това са коментирани и маркетинговите инструменти, които оказват въздействие върху потреблението. Те обаче са тълкувани въз основа на срещани в специализираната литература констатации, а не върху проучвания на автора.

За оценка на жизнения стандарт на българите се анализират много и различни фактори, които го характеризират и оказват влияние върху живота на хората.

В резултат на анализа, направен в трета глава, се установява, че потреблението на българските граждани задоволява физиологичните и психологичските им нужди в диапазон от първото до третото ниво в йерархията според теорията на Маслоу. Налице е преобладаващо потребление на хранителни продукти, които на българския пазар са с ниско качество. Разходите за задоволяване на физиологичните нужди (първите две нива) са почти толкова, колкото са разходите за задоволяването на всички останали нужди.

Научно-приложните резултати в трета глава са от практическо естество. Те се съдържат в изводите от анализа на динамиката и структурата на потреблението по личните бюджети на гражданите и на жизнения стандарт на населението за периода 2000-2020 г.

Дисертационният труд завършва със **заклучение**, в което са синтезирани най-важните акценти от изложението.

Съдържанието на дисертационния труд се отличава с логическа последователност в хода на доказване на изследователската теза и приложна ориентация. Методологията на изследване позволява постигане на поставената цел и получаване на адекватен отговор на задачите, решавани в дисертационния труд.

Считам, че дефинираните цел и задачи на дисертационния труд са постигнати.

4. Оценка на научните и научно-приложни приноси

Подчертаните научни резултати при оценка на съдържанието на дисертационния труд имат характер на приноси от теоретично (първа глава), методологично (втора глава) и приложно (трета глава) естество. Те съответстват напълно на постигнатите от докторанта теоретични, методологически и практически приноси, посочени в автореферата. Приносите са реални, обективно отразяват основните постижения в цялостното изследване и отговарят на изискванията на дисертационния труд за присъждане на научната степен „доктор“. В дисертационния труд осезателно се чувства личното присъствие на автора. Приложена е декларация за оригиналност на дисертационното изследване и добросъвестно използване на литературните източници

5. Оценка на публикациите по дисертацията

Приложени са общо 3 публикации - една статия и два доклада, изнесени пред научни форуми. Те са: статия „*Приносът на Ейбрахам Маслоу за маркетинга*“, сп. „Пари и култура бр. 3/2021; доклад „*Промененият от дигиталния свят маркетинг, променящ потреблението*“, Сборник с доклади от Международна научна конференция „Стратегическо планиране и маркетинг в дигиталния свят“, 2022 г.; „*Пробуждането на*

потребителите и промяната в поведението им“, 2023 г., Пета юбилейна международна научна конференция на тема „Ремаркетинг на реалността“.

Заглавията и съдържанието на публикациите са по темата на дисертационния труд.

Може да се приеме, че докторантът има необходимия брой научни публикации, с които е осигурена публичност на отделни моменти от дисертационния труд.

6. Оценка на автореферат

Авторефератът на дисертационния труд е в обем от 30 страници и е разработен в съответствие със законовите изисквания за неговото оформяне. Същият отразява коректно и в синтезиран вид целите, задачите, обекта и предмета на изследване; изследователската теза; методологията на изследване; акцентите на отделните глави; приносите на автора.

Посоченото ми дава основание за положителна оценка на автореферата.

7. Критични бележки, препоръки и въпроси

Освен съмненията ми относно точната формулировка на изследователската теза, имам известни претенции, свързани с някои неточности, нетрадиционно представяне на цитиранията вътре в текста и пунктуационни грешки.

Но основната ми бележка се отнася до неубедителното представяне на маркетинговите инструменти за въздействие върху потреблението на различните групи стоки и услуги. Те не са изведени въз основа на анализ на информация за тяхното влияние върху търсенето на съответните продукти. И това не може да се случи, защото зависимостта на потреблението по личните бюджети на гражданите от маркетинга трябва да е обект на самостоятелно изследване, което се базира основно върху първични данни. Затова тази бележка е по-скоро препоръка към по-нататъшните изследвания на автора. Те могат да се насочат и към някои от систематизираните от дисертанта насоки за бъдещи научни проучвания по сложната и многопластова тема на дисертационния труд.

8. Заключение

Венелина Красимилова Атанасова се представя с дисертационен труд, който съответства на изискванията на Закона за развитие на академичния състав за присъждане на научната степен „доктор“. Рецензираният дисертационен труд е завършено, самостоятелно реализирано и задълбочено научно изследване по актуален и ясно формулиран икономически проблем. Поставените цели и задачи са изпълнени. В процеса на аргументирането на формулираната теза са изведени теоретико-методологически и практически конструкции, някои от които имат характер на научни и научно-приложни приноси. Те обогатяват научното знание в областта на потреблението по личните бюджети на гражданите в контекста на връзката му с производството и маркетинга.

Декларирам своята положителна оценка и изказвам съгласието си да бъде присъдена образователната и научна степен „доктор“ на Венелина Красимилова Атанасова в професионално направление 3.8. Икономика, докторска програма „Маркетинг“.

28.01.2026 г./ София

Подпис: .....

/х.проф.д-р Свободка Класова/

UNIVERSITY OF NATIONAL AND WORLD ECONOMY

REVIEW

From: *Prof. Dr. Svobodka Gencheva Klasova*
University of National and World Economy
Research specialty: Marketing (Pricing policy)

Re: *dissertation for the award of the educational and scientific degree of "Doctor" in the professional field 3.8. Economics, scientific specialty Marketing at the University of National and World Economy*

The basis for submitting this review is my participation in the scientific jury for the defense of the dissertation in accordance with Order No. 3994/18.12.2025 of the Vice-Rector of the University of National and World Economy.

Author of the dissertation: *Venelina Krasimirova Atanasova*

Thesis topic: *Consumption according to citizens' personal budgets*

Scientific supervisor: *Prof. Dr. Tatyana Netseva-Porcheva*

1. Information about the dissertation

Venelina Krasimirova Atanasova studied in a doctoral program at the „Department of Marketing and Strategic Planning“, Faculty of „Management and Administration“, UNWE, in the scientific field of "Marketing." .

The training was subsidized by the state and was carried out on a regular basis during the period 7.04.2020 to April 7, 2023 (Order No. 941/April 27, 2020 of the Rector of UNWE), after which the doctoral program was transformed into a distance learning form (Order No. 1002/10.04.2024).

Venelina Atanasova graduated from a vocational high school in economics and management, majoring in banking in Kyustendil. She subsequently obtained a bachelor's degree (2018) and a master's degree (2019) in marketing from the University of National and World Economy (UNWE). Venelina Atanasova has a good command of English. Her technical skills include working with word processing and spreadsheet programs in MS Office (Word, Excel, PowerPoint).

Marketing and finance are two interrelated functions in business companies. Therefore, the combination of marketing and financial knowledge of the doctoral student proves to be particularly useful in the development of the dissertation.

The individual plan has been fully implemented by the doctoral student. All exams have been successfully passed. The minimum national requirements under Article 2B, paragraphs 2 and 3 of the ZRASRB for acquiring the educational and scientific degree of "doctor" have also been met.

2. General characteristics of the presented dissertation

In terms of structure, the dissertation is formatted in a classic format – introduction, three chapters, conclusion, guidelines for future research, bibliography, appendices – with a total volume of 212 pages. Of these: main text – 171 pages; bibliography – 18 pages and 12 appendices outside the text – 20 pages. The data is illustrated with the help of 30 tables, 7 figures, and 72 graphs.

Relevance of the topic

Consumption from citizens' personal budgets is consumption of end - use products in the demographic system. According to the logic of the systemic approach, it stimulates the consumption of products needed for production within the economic system. By indirectly affecting business, employment, and economic growth, consumption is a key driver of the economy. It largely depends on personal citizens' budgets. The current highly turbulent environment in which businesses operate (economic crises, political instability, serious market fluctuations, digitization, environmental and other problems) is permanently changing people's attitudes toward personal budgets, which is reflected in consumption patterns. And this pattern is largely influenced by marketing tools. The role of marketing in influencing consumption and its permanent adaptation to people's changing personal budgets is becoming increasingly significant.

The topic of the dissertation is **relevant** because it directly affects the standard of living and, more broadly, the quality of life of people. It is significant because consumption from citizens' personal budgets affects the economy as a whole and has been studied in relation to changes in people's attitudes toward it in contemporary society.

Scientific research in global and Bulgarian economic literature in the field of consumption is significant. However, studies that focus on consumption in the context of its relationship to citizens' personal budgets are still in their infancy. There is no doubt that any attempt to supplement and expand knowledge in this area is useful.

Therefore, the topic of the dissertation is a topical, insufficiently researched, and clearly formulated economic, in particular marketing, problem that has important practical significance.

The aim of the dissertation is to analyze and evaluate the consumption of Bulgarian citizens' personal budgets for the period 2000-2020. To achieve this goal, six **research tasks** have been outlined in a logical sequence. In accordance with the adopted goal and tasks, the dissertation author defines **the object** and **subject** of the study.

The formulation of the goal, tasks, object, and subject of the study is consistent with the characteristics of the research problem.

The thesis put forward by Venelina Atanasova states that the consumption of Bulgarian citizens' personal budgets at the beginning of the 21st century reveals a low quality of life.

In my opinion, consumption is an important but not the only indicator of quality of life. It gives a clear idea of material well-being, but does not cover all aspects of human well-being. In the formulation of the thesis, it can be noted that not only consumption from citizens' personal budgets, but also other factors that determine quality of life, predetermine its low level. Moreover, in the practical part of the dissertation, some of these factors are analyzed.

The limitations adopted in conducting the study focus it within certain parameters. They indicate the directions in which further studies in the field can be developed.

In developing the dissertation, the doctoral student used Bulgarian and foreign literature from 118 titles of books, monographs, articles, reports, and accounts, as well as 77 information sources (mainly the Internet).

The presentation of the work demonstrates the author's good literary knowledge of the issues addressed in the dissertation.

3. Assessment of the scientific and applied scientific results obtained

In order to highlight the main applied scientific results, a brief overview of the content of the dissertation is provided.

The introduction contains the basic requirements that are mandatory when writing a dissertation. These are: relevance and significance of the topic, object, subject, research thesis, degree of development of the problem, adopted frameworks, and sources of the analyzed data.

The first chapter is theoretical and provides a conceptual framework for practical analysis. It is devoted to the basic conceptual apparatus corresponding to the categories of consumption and personal income. Analyzing a large number of literary sources, the author adheres to the notion of distinguishing between need and necessity. Using Abraham Maslow's pyramid of needs hierarchy, the author identifies the basic needs that people have and/or try to satisfy. These needs form the basis of consumption and can be satisfied by material products, while others can be satisfied by non-material products. The analysis in Chapter 3 is structured according to Maslow's hierarchy of needs.

The needs of citizens stem from their requirements and are subject to consumption within their personal budgets. To emphasize the role of consumption as a driver of economic development, the doctoral student examines the relationship between consumption and production. It also emphasizes the importance of marketing as a unifying link that facilitates the process of consumption and the relationship between „the end consumer and the manufacturer“ (point 1 of the first chapter).

In section 2 of the first chapter, the author of the dissertation focuses on the nature and classification of consumption according to personal budgets. He analyzes in detail the three elements of personal income: expenses, income, and savings. He concludes that personal income is the sum of consumer spending on the consumer's personal needs. The savings he sets aside from his disposable income for future consumption and the obligations (mainly tax) he currently has to pay. He puts forward arguments in favor of consumption expenditure as the most appropriate indicator for measuring poverty.

Venelina Atanasova examines the factors that influence consumption, emphasizing the importance of the means used by marketing that are hidden from the consumer's consciousness. She highlights the increasingly widespread application of neuromarketing in this direction. Addressing the issue of personal consumption from a marketing perspective, she characterizes its essence and determining factors from the standpoint of the evolutionary transformation that consumption undergoes over time. The main factors with the strongest influence on citizens' consumption are intrapersonal factors, elements of the micro-marketing environment, and the macro-marketing environment. By adding intrapersonal factors to the micro and macro environment factors, the study of consumer behavior is presented in a more in - depth and comprehensive manner.

In order to propose a classification of consumption, the author starts from the relationship between "need - income - consumption," which, in his view, is measurable in terms of value.

Section 3 of Chapter 1 focuses on living standards from the perspective of consumption based on citizens' personal budgets. Summarizing the definitions of living standards found in the literature, the opinion is formed that living standards address the satisfaction of fundamental needs. (i.e. consumption from citizens' personal budgets related to material production products). The two main indicators used to measure living standards are GDP per capita and income level.

However, in the broader sense, quality of life is the result of a complex system that characterizes the intensive (qualitative) change in consumption patterns—eating habits, clothing style, sports, etc. With a highly developed level of productive forces and satisfied fundamental (basic) needs, the intensive development of consumption and sustainable consumption come to the fore. The author adheres to the doughnut model (Kate Raworth, 2022), which adds people's basic social needs and the existing ecological ceiling to fundamental needs.

Due to the multifaceted nature of quality of life, it is difficult to measure. For this purpose, in addition to personal income consumption, other indicators reflecting material and financial living conditions are also taken into account; social and political aspects, as well as indices – the Human Development Index (HDI); the Human Capital Index; the Prosperity Index; the Economic Freedom Index, and others.

At the end of the chapter, Venelina Atanasova systematizes in tabular form the theoretical developments used for the purposes of the dissertation and their authors. She formulates conclusions on which she bases the practical research.

The scientific and applied results in the first chapter are theoretical in nature and can be systematized as follows:

- *Enrichment of theoretical propositions concerning consumption in relation to citizens' personal budgets.*
- *Clarification of the terminology related to the research problem and the relationship between the individual terms from the perspective of consumption in citizens' personal budgets. Examples of relationships: "consumption - disposable income"; "needs - requirements - production - consumption - marketing"; "consumption - standard of living" and others.*
- *Summarizing the theoretical views in the specialized literature on the areas of the research problem.*

The **second chapter** presents the research methodology. Based on the objectives, tasks, and subject matter formulated in the dissertation, the range of issues that are the subject of the study is outlined. The approaches used in the study are inductive and systematic, and the information is mainly from secondary data. The author makes overview of the methodologies for data collection and processing used by the National Statistical Institute, the World Bank, the International Monetary Fund, and UN reports, highlighting their advantages and limitations. It proposes an adapted methodology of the National Statistical Institute, based on the presumption of public accessibility of the data published by this institution. This methodology consists of: methodology and organization for studying household budgets; methodological notes on calculating average prices and quantities of basic goods purchased by households and purchasing power; harmonized index of consumer prices (HICP).

The indicators analysed are those related to income; quantitative and qualitative assessment of the consumption of food and non-food products; services; the environment; and living standards.

The index method and structural analysis are the main statistical methods applied in the study. The index method includes the dynamic volume index and average annual growth rate

indicators. The structural analysis of household budgets is divided into total household expenditure by expenditure group (consumption of basic food and non-food products) and total household income by source of income.

The research methodology is based on the key issues defined in the theoretical part and provides a good foundation for the successful conduct of the practical analysis.

The scientific and applied result in the second chapter is the proposed methodological toolkit for collecting and processing statistical data, as well as the methodology for researching consumption based on citizens' personal budgets.

The **third chapter** is the strong point of the dissertation. It provides a detailed analysis of personal budget consumption for the period 2000-2020. The analysis covers the consumption of four main groups of goods and services. The conclusions from the analysis are linked to the standard of living of the population, which is also the subject of the study.

Following the conclusions systematized in the first chapter, the author analyzes consumption based on total household expenditure and the relatively largest part of it - total consumer expenditure. It calculates the growth rates of consumption based on citizens' personal budgets for the entire period analyzed (2000-2020), which it divides into sub - periods. It reveals the main needs for which Bulgarians spend their budget. These are: food; housing, water, electricity, and fuel; leisure, cultural recreation, and education; various goods and services; clothing and footwear; home furnishings and home maintenance.

Special attention should be paid to the doctoral student's effort to examine the product structure of citizens' consumption, which best reflects their standard of living. The results clearly show both intensive (qualitative changes) and extensive (quantitative changes) growth in the area of consumption in terms of citizens' personal budgets.

The product structure is analyzed in detail based on consumption, production, and marketing, which is fully consistent with the logic presented in the theoretical part. The selection of the main food groups to be studied is based on the basic nutritional needs that form an optimal model for proper nutrition, which has a strong influence on a healthy lifestyle. Of interest are the summarized and proposed by the author acceptable consumption norms for selected food products. Comparing actual consumption with these norms provides a clearer and more accurate assessment of consumption.

For each group of goods and services, the impact of consumption on the state and problematic aspects of production is shown. Recommendations are made for the further development of production in the context of its dependence on consumption. In addition, marketing tools that influence consumption are also discussed. However, they are interpreted on the basis of findings found in the specialized literature, rather than on the author's own research.

In order to assess the standard of living of Bulgarians, many different factors that characterize it and influence people's lives are analyzed.

The analysis in Chapter 3 shows that Bulgarian citizens' consumption satisfies their physiological and psychological needs in the range from the first to the third level in Maslow's hierarchy. There is a predominance of consumption of food products that are of low quality on the Bulgarian market. The costs of satisfying physiological needs (the first two levels) are almost as high as the costs of satisfying all other needs.

The scientific and applied results in Chapter 3 are practical in nature. They are contained in the conclusions from the analysis of the dynamics and structure of consumption according to citizens' personal budgets and the standard of living of the population for the period 2000-2020.

The dissertation concludes with a **summary** of the most important points from the presentation.

The content of the dissertation is distinguished by its logical consistency in proving the research thesis and its applied orientation. The research methodology allows the set goal to be achieved and an adequate response to be obtained to the tasks addressed in the dissertation. I believe that the defined goal and tasks of the dissertation have been achieved.

4. Assessment of scientific and applied scientific contributions

The highlighted scientific results in the assessment of the content of the dissertation are contributions of a theoretical (first chapter), methodological (second chapter), and applied (third chapter) nature. They fully correspond to the theoretical, methodological and practical contributions, achieved by the doctoral student, as indicated in the abstract. The contributions are real, objectively reflect the main achievements in the overall research, and meet the requirements of the dissertation for the award of the scientific degree of "doctor." The personal presence of the author is clearly felt in the dissertation. A declaration of originality of the dissertation research and conscientious use of literary sources is attached.

5. Assessment of publications related to the dissertation

A total of three publications are attached – one article and two reports, presented at scientific forums. They are: article "*Abraham Maslow's contribution to marketing*," Money and Culture magazine, issue 3/2021; report "*Marketing changed by the digital world, changing consumption*", Collection of reports from the International Scientific Conference "Strategic Planning and Marketing in the Digital World", 2022; "*The Awakening of Consumers and the Change in Their Behavior*," 2023, Fifth Anniversary International Scientific Conference on "Remarketing Reality."

The titles and content of the publications are related to the topic of the dissertation. It can be assumed that the doctoral student has the required number of scientific publications, which ensure publicity for individual parts of the dissertation.

6. Assessment of the abstract

The abstract of the dissertation is 30 pages long and has been prepared in accordance with the legal requirements for its format. It accurately and concisely reflects the objectives, tasks, subject, and scope of the study; the research thesis; the research methodology; the focus of each chapter; and the author's contributions.

This gives me grounds for a positive assessment of the abstract.

7. Critical comments, recommendations, and questions

In addition to my doubts about the precise wording of the research thesis, I have certain reservations regarding some inaccuracies, the unconventional presentation of citations within the text and punctuation errors. However, my main comment concerns the unconvincing presentation of marketing tools for influencing consumption of different groups of goods and services. They are not based on an analysis of information about their impact on the demand for the relevant products. And this cannot happen because the dependence of consumption on citizens' personal budgets on marketing must be the subject of a separate study based mainly on primary data. Therefore, this note is more of a recommendation for further research by the

author. They can also be directed towards some of the guidelines systematized by the dissertation author for future scientific studies on the complex and multifaceted topic of the dissertation.

8. Conclusion

Venelina Krasimirova Atanasova presents a dissertation that meets the requirements of the Law on the Development of Academic Staff for the award of the scientific degree of "Doctor." The reviewed dissertation is a complete, independently conducted and in-depth scientific study on a current and clearly formulated economic problem. The set goals and objectives have been achieved. In the process of arguing the formulated thesis, theoretical, methodological, and practical constructs have been developed, some of which are scientific and scientific-applied contributions. They enrich scientific knowledge in the field of consumption in the context of personal budgets of citizens in relation to production and marketing. I declare my positive assessment and express my agreement that the educational and scientific degree of "Doctor" be awarded to Venelina Krasimirova Atanasova in professional field 3.8. Economics, doctoral program "Marketing."

January 28,2026/Sofia

Reviewer:.....
/Prof. Dr. Svobodka Klasova/